

Medzi totožným a rôznorodým v súčasnom literárnovednom výskume

Ivana Taranenková

TARANENKOVÁ, I.: Between uniformity and diversity in contemporary literary studies

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 71, 2024, no. 5, pp. 453-462

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2024.71.5.1>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1665-2145>

Keywords: Slovak literary studies,
literary-historical model, culture,
centre, periphery, cultural
homogeneity, cultural heterogeneity

The article offers a methodological reflection on the trends that have shaped literary historical research from the postmodern cultural turn in the late 20th century to the present. It maps and analyses postmodern tendencies that have challenged the model of literatures based on the principle of homogeneous and unified identity, emphasised hybridity and syncretism, and shifted attention from the centre of cultures to their peripheries. However, it becomes evident that similar strategies inherent in the previously rejected cultural models – such as the construction of a unified identity and the projection of a teleological, emancipatory trajectory – are also present here. The paper highlights contemporary initiatives that correct these approaches and conceptualise new relations between diversity and homogeneity and centre – periphery dichotomy. The article also applies these processes to the study of Slovak literature conceptualised as a “small” literature – an approach rooted in principles that the current cultural paradigm views with scepticism. Drawing on the methodological impulses of Yuri M. Lotman’s theory of culture, the paper points to the potential of a methodological starting point that accepts the processual nature of identity, as well as the dynamic character of the centre and periphery of cultures. Thus, the processes shaping both culture and the history of literature as its “institutionalized discourse” (Galin Tihanov) aim for a unified identity as an ideal, yet are fundamentally rooted in diversity and pluralistic movements.

Kľúčové slová: literárnovedná slovakistika, literárnohistorický model, kultúra, centrum, periféria, kultúrna homogennosť, kultúrna heterogennosť

Výskum slovenskej literatúry, vychádzajúci z homogénneho kultúrneho modelu, unifikovanej kultúrnej identity a teleologickej predstavy vývinu, sa už niekoľko desaťročí konfrontuje s dôsledkami postmoderného obratu v humanitných vedách. Táto zmena paradigmy viedla koncom 20. storočia k vytvoreniu koncepcií literárnohistorických modelov, ktoré zdôrazňujú hybridné identity, synkretizmus, pluralitu, nepredvídateľnosť vývinu a transkultúrny prístup. V ostatných viac než desiatich rokoch však pribúdajú aj iniciatívy, ktoré presúvajú pozornosť od priestorov stretu a prelínania kultúr a od „niektorých uzlových bodov, v ktorých sa stretávajú a spájajú rôzne kultúry“ (Hutcheon 2002: 8),¹ a namiesto toho sa upriamujú na novú konceptualizáciu vzťahov centra a okrajov kultúry a prehodnocujú postmoderný prístup vyzdvihujúci inakosť. Nevracajú sa však k potvrdeniu homogénneho unifikovaného kultúrneho modelu. Zámerom predloženej metodologickej reflexie je zmapovať a analyzovať tieto kultúrne procesy a poukázať na dôsledky uvedených pohybov pre literárnohistorický výskum slovenskej literatúry.

Postmoderný paradigmatický obrat, ktorý výrazne poznamenal i spoločensko-kultúrnu pozíciu literárnovednej slovakistiky, reflektoval Milan Šútovec v úvahu *Súčasná apórie a paradoxy literárnovednej slovakistiky v Slovenskej akadémii vied a v slovenskej spoločnosti*, ktorú zaradil do knihy *Membra disiecta litteraria* (2011). Samotný text však napísal už o sedem rokov skôr. Poukázal v ňom na súvislosť poklesu prestíže literárnovednej slovakistiky v spoločnosti s paradigmatickou zmenou, ktorá zasiahla nielen slovenskú literárnu vedu a kultúru vo všeobecnosti. Za hlavnú príčinu vzniknutej situácie označil fakt, že štúdium literatúry bolo v domácom prostredí od počiatkov previazané s kultúrnohistorickou situáciou národnej komunity, jej (seba)identifikáciou a potvrdzovaním. Koncom 20. storočia však tieto faktory stratili svoju relevanciu: „výskum literatúry na dnešnom území Slovenska od svojich bio- a bibliografistických počiatkov tesne súvisel s hľadaním a formovaním dejinnej a kultúrnej [...] identity, najskôr najmä kultúrnych dejín, ale vzápätí aj ostatných obyvateľov tohto priestoru“ (Šútovec 2011: 9-10). V slovenskom prostredí bol literárnohistorický výskum považovaný za privilegovanú oblasť literárnovednej slovakistiky, ktorá bola od počiatku prepojená so spoločenskými a s politickými procesmi a teleologicky smerovala k „predpokladanému kolektívnemu kultúrnemu záujmu: národnému, konfesijnému či triednemu“ (Šútovec 2011: 10). Disciplína teda čerpala legitimitu zo svojho heteronómneho postavenia² a zo zdôrazňovania a formovania kolektívnej identity. Postmoderný obrat, spojený so spochybnením „veľkých“ vývinových teleologických naratívov,

1 Citáty z angličtiny preložila Ivana Taranenková.

2 Prístupy zdôrazňujúce autonómne aspekty literatúry, respektíve úsilie o exaktnosť literárnej vedy, ktoré boli súčasťou modernistických a avantgardných projektov, zohrávali až sekundárnu rolu a viedli, ako M. Šútovec konštatuje, k paradoxu. Výskum sa parcializoval, a to za cenu rezignácie na funkcie legitimizujúce identitu spoločenstva. Napriek tomu, ako uzatvára M. Šútovec, literatúra „do spoločenstva scientistických akademických disciplín však prijatá nebola“ (Šútovec 2011: 11).

viedol k situácii, keď literárnovedná slovakistika stratila „svojich kolektívnych adresátov, svoj kultúrohistorický a kultúroantropologický vektor“ a následne aj „schopnosť formulovať ďalší celistvý zmysel svojho bádania“ (Šútovec 2011: 12).

Na obdobné procesy v globálnom rámci poukazyval v rovnakom období aj bulharský literárny vedec Galin Tihanov. V článku *The Future of Literary History: Three Challenges in the 21st Century* (Budúcnosť literárnej histórie: Tri výzvy v 21. storočí, Tihanov 2008) uvádza, že funkciou literárnych dejín bolo legitimizovať národné štáty, respektíve kultúry. Ich poslanie sa však koncom 20. a začiatkom 21. storočia výrazne prehodnotilo, a to v dôsledku takých spoločenských a kultúrnych procesov, ako sú dekolonizácia, globalizácia, vznik nových médií a premeny kultúrnej paradigmy.³

Prepojenie literatúry a kolektívnej homogénnej identity, na ktorom sa následne zakladá aj národná kultúra, sa zvyčajne označuje za príznak kultúr „malých národov“, respektíve literatúr. Takéto literatúry označili Gilles Deleuze a Félix Guattari za menšinové, pričom ich identifikovali prostredníctvom troch znakov: deteritorializácia jazyka, prepojenie osobných záležitostí s politikou a dominancia kolektívneho vypovedania (Deleuze – Guattari 2016: 29–51). Francúzska literárna vedkyňa Pascale Casanova, vychádzajúc z úvah Milana Kunderu (Kundera 1995: 190–192; 2012: 286–287), vníma tieto literatúry cez ich vzťah k „svetovej“ literatúre ako periférne. Hovorí o nich ako o „nerozvinutých literárnych priestoroch“ (Casanova 2012: 234) a ich významným príznakom je pre ňu „politizace v národní či v nacionální formě“ (Casanova 2012: 233). K ich zhodnoteniu dochádza vtedy, keď predstavitelia „malých literatúr“ preniknú do „centra“, to jest keď sa uplatnia v kontexte hegemonných, „veľkých“ literatúr.

Funkcia literárnych dejín spojená s autorizáciou a legitimizáciou národnej kultúry sa však vonkoncom netýka len kultúr „malých“ národov, ale dotýka sa i vyspelých západných kultúr, kde literárny kánon predstavuje tiež jeden z nástrojov manifestovania kultúrnej dominancie. Indicko-britský filozof Homi K. Bhabha spomína, ako sa konfrontoval ako študent z Bombaja na Oxforde s „Veľkou tradíciou“ anglickej literatúry (Bhabha 2002). Aj G. Tihanov upozorňuje na to, že i keď prevládala skepsa voči „národným“ dejinám literatúry, vyšli trinásťzväzkové dejiny anglickej literatúry, pokúšajúce sa „transponovať zväčša vyčerpaný národný príbeh – bez toho, aby ho zrušili – do (pochybnej) tonality multikultúrneho globalizmu“ (Tihanov 2008: 67–68). Literárne dejiny teda predstavovali privilegovaný priestor literárnovedného výskumu, a to bez ohľadu na ich geopolitickú a kultúrnu lokalizáciu.

Zmenu kultúrnej paradigmy, zreteľnú predovšetkým od deväťdesiatych rokov, sprevádzali v globálnom kontexte literárnovedného výskumu optimizmus a entuziazmus až utopických rozmerov. Mnohé authority odboru poukazovali na nedostatočnosť modelu literárnych dejín, respektíve výskumu literatúry, ktorý je založený na princípe homogénnej identity, kontinuity a primordality (originálnej pôvodnosti).

3 „Verejný súhlas s kľúčovými udalosťami, ktoré sú základom historického rozprávania, sa bude pravdepodobne dosahovať čoraz komplikovanejším a sprostredkovaným spôsobom, pretože každý z konštitutívnych hlasov generačného súboru bude mať inú časovosť, trvanie, a teda aj silu ako tie, ktoré v súčasnosti informujú prax (literárnej) historiografie“ (Tihanov 2008: 70).

V široko recipovanom knižnom súbore štúdií *Rethinking Literary History* (Prehodnotenie literárnej histórie, 2002), ktorý zostavili kanadská literárna vedkyňa a známa teoretická postmoderny Linda Hutcheon a hispanista Mario J. Valdés, konštatuje L. Hutcheon, že „globalizovaný, multinacionálny a diasporický svet“ 21. storočia už nemožno vysvetľovať a uchopovať optikou jedného národa či etnika (Hutcheon 2002: 3): „Exkluzívne a jednoliaté naratívy kontinuálnej identity by mali mať vzhľadom na deteritorializovanú demografickú realitu našej doby malú deskriptívnu a ideologickú moc“ (Hutcheon 2002: 3). V čase, keď tieto úvahy vznikali, boli rámcované bezprostrednou pripomienkou etnických konfliktov v bývalej Juhoslávii, ktoré autorka prezentovala ako pádny argument, prečo je nevyhnutné prehodnotiť národný model literárnej histórie etablovaný v 19. storočí. Tento starší model sa zakladal na princípe etnickej a jazykovej singularity a čistoty, a na presvedčení neodvratného vzostupu, ktoré sprevádzajú politické intervencie. Podľa L. Hutcheonovej sú to fikcie a konštrukty („bájk o identite“), majúce za úlohu legitimizovať národnú kultúru: „Čo teda stále potrebujeme, je viac nových spôsobov, ako hovoriť o minulosti literatúry a ako si predstavovať jej budúcnosť. Vzhľadom na históriu literárnych dejín to budú musieť byť sebakritické a sebareflexívne naratívy, ktoré budú otvorené sporným a rezistentným hlasom“ (Hutcheon 2002: 31).

Od posledných desaťročí 20. storočia a počas nového milénia postupne pribúdali literárnohistoriografické práce, ktoré už nepreferovali konkrétnu národnú optiku a namiesto nej uplatňovali transkultúrny (transnacionálny) a pluralitný prístup. Nové modely, ktoré L. Hutcheon nazýva postnacionalistické, sa sústreďovali na momenty vzájomných kontaktov a prienikov.⁴ Literárna história sa zamerala na heterogénne, hybridné a pluralitné javy. Kontinuitu nahradila fragmentárnosť, ucelenú komunitu diaspóry, príslušnosť zasa vyčlenenie („displacement“) a kontinuálne nadväzovanie kritický dialóg. Práve hybridita, takzvaná „pomlčková identita“ („hyphen identity“), sa v nových prístupoch chápala ako pôvodnejšia, než bola tá primordiálna homogénna, ktorá bola výsledkom konštrukcií. Pozornosť sa z centra kultúr presunula do hraničných priestorov, do „priestorov medzi“, „kde sa identity a hodnoty vyjednávali a neboli samozrejmé“ (Hutcheon 2002: 25). V rovnakej paradigme sa pohybovali i staršia koncepcia o „zónach kontaktu“, ako ju formulovala Mary Louise Pratt, zameriavajúca sa na priestory stretu kultúr v rôznych mocenských konfiguráciách (Pratt 1992), a takisto takzvané mobilné štúdiá („mobility studies“) Stephena Greenblatta. Názor, že stabilita kultúr je samozrejmá a že ich prirodzeným stavom je nehybnosť, S. Greenblatt spochybňuje v knihe *Cultural Mobility: A manifesto* (Kultúrna mobilita. Manifest, 2009): „Jednotlivé kultúry sú zvyčajne oslavované pre svoju hĺbku, autenticitu a celistvosť, zatiaľ čo iné sú kritizované pre plytkosť, dezorientovanosť a nesúdržnosť. Zmysel pre „bytie doma“ sa často vyhlasuje za nevyhnutnú podmienku silnej kultúrnej identity“ (Greenblatt 2009: 3). Za pôvodnú považuje S. Greenblatt takú situáciu, v ktorej prebieha „nepokojný proces, kde sa texty, obrazy, artefakty a myšlienky

4 Príkladom sú práce ako *A New History of French Literature* (1989), *The Oxford History of Latin American Literary Cultures* (1996) či *A Comparative History of East-Central European Literary Cultures* (2004 – 2010). V stredoeurópskom kontexte boli realizované publikačné projekty *A magyar irodalom története* (História maďarskej literatúry, 2007), zatiaľ trojväzkové české *Dějiny nové moderny* (2010, 2014, 2019) a *Literární kronika první republiky* (2018).

premiestňujú, maskujú, prekladajú, transformujú, prispôbujú a pretvárajú v ne-
pretržitej vynaliezavej práci kultúry“ (Greenblatt 2009: 4).

Jedným z dôležitých dôsledkov týchto prístupov je zviditeľňovanie marginalizovaných hlasov v prostrediach pôvodne hegemonných kultúr, prezentujúcich sa ako homogénne kultúry. H. K. Bhabha v tejto súvislosti upozorňuje na rozšírenie „práva rozprávať“ (Bhabha 2002: 202). Nechápe ho ako jazykový akt, ale ako „metaforu fundamentálneho ľudského záujmu o samotnú slobodu, ako právo byť vypočutý, uznaný a reprezentovaný“ (Bhabha 2002: 199-200). Takéto chápanie poslanca literatúry vedie k tomu, že literárna historiografia a výskum literatúry sa stávajú etickým projektom, priestorom naprávania krívd minulosti. Napokon, jednu z dôležitých tém súčasného literárnohistorického výskumu predstavujú literárne reprezentácie kolektívnych aj individuálnych tráum. V predstave rozširovania „práva rozprávať (príbeh)“ je možné identifikovať utopickú dimenziu úvah, ktoré chcú prehodnotiť tradičný, na národnom princípe založený model literárnej histórie. I v nich je však možné nájsť emancipačný princíp, ktorý bol spätý so „starým“ modelom. L. Hutcheon uvádza, že v reflexii literatúr minoritných či marginalizovaných skupín pretrvávajú naratív, ktorý potvrdzuje spoločnú identitu, sústreďuje sa na vývin a progres a posilňuje pocit spolupatričnosti a uznania: „Mocná kombinácia nostalgického vplyvu pôvodu (momentu založenia) a lineárna utopická projekcia (do budúcnosti), ktorá formuje tento model, je jedným z jasných dôvodov jeho konzistentnej príťažlivosti pre akúkoľvek skupinu, ktorá sa cítila utláčaná dominantnou mocou na úrovni národa, ale aj pohlavia, sexuálnej voľby, triedy, rasy, etnika, jazyka alebo náboženstva“ (Hutcheon 2002: 7).

I tu sa vyskytujú stratégie, ktoré boli vlastné odmietaným kultúrnym modelom, ako sú vytváranie unifikovanej identity a projektovanie teleologického (emancipačného) pohybu. Či už sa k literatúre pristupuje z hľadiska etnických minorít alebo rodového hľadiska a podobne, východiskom je identifikovanie minulosti, ktorá sa stáva základom identity a budúceho vzostupu, no takisto utopického projektovania a politických intervencií (platí to pre feminizmus, „black studies“, „queer studies“ či postkoloniálne štúdiá). Otázkou teda bude, či sa tento evidentne príťažlivo pôsobiaci emancipačný naratív môže považovať viac za akúsi antropologickú danosť než za ideologickú.

H. K. Bhabha zároveň prízvukuje, že literatúra nového tisícročia sa má stať literatúrou prekladov a premostovania.⁵ Tento moment – spolu s dôrazom, aký kladie P. Casanova na akceptovanie centrom univerzalisticky poňatej kultúry, ktorá je však v skutočnosti hegemonnou kultúrou – sa stal východiskovým momentom konceptu svetovej literatúry, ktorý presadzujú súčasné štúdiá svetovej

5 „Lekciou pre toto tisícročie musí byť učenie sa v stave kultúrneho prekladu a prostredníctvom neho. Čoraz častejšie žijeme, medzi kultúrnymi rozdielmi, kde naše estetické sudy a etické hodnoty vychádzajú z tých hraníc medzi jazykmi, územiami a spoločenstvami, ktoré, prísne vzaté, nepatria k žiadnej kultúrnej alebo národnej tradícii – sú to spoločenské hodnoty, ktoré sú neustále prekladané a pretvárané v procese globálneho kontaktu a komunikácie a mimo neho nemajú čistý pôvod. Len keď budeme rešpektovať právo na rozprávanie (právo na naratív) tých kultúr a spoločenstiev odlišností, ktoré žijú medzi nami, môžeme začať proces premostovania Domova a Sveta“ (Bhabha 2002: 203).

458 literatúry (world literature studies).⁶ Kritické hlasy však upozorňujú, že vzťahy v tejto zdanlivo univerzalistickej (globalizačnej) koncepcii sú nerovné. Róbert Gáfrik konštatuje, že „tento koncept svetovej literatúry oslavuje inakosť a rôznorodosť, ale zároveň ju podriaďuje centru, jeho estetickým a kultúrnym požiadavkám“ (Gáfrik 2023: 8).

Podobné výhrady sú prítomné i v publikácii *Translating the Literatures of Small European Nations* (Preklady literatúr malých európskych národov, 2022), ktorá má ambíciu nanovo definovať pozíciu malých literatúr v širšom, respektíve globálnom priestore. Zviditeľňuje moment „štrukturálnej nerovnosti v medzikultúrnych vzťahoch“, situáciu, keď dominantné, „veľké“ literatúry určujú kritériá a modely tým malým (Norris 2022 : 12), prípadne zo svojej pozície, na základe generalizujúcich tvrdení, ktoré nemajú oporu v dôslednej znalosti komplexných súvislostí, definujú a určujú kontext recepcie.

Prezentujú prípady, keď veľké literatúry určujú malým „horizont očakávaní“: „Vrhajú svetlo na zanedbávaných spisovateľov a tradície, pričom posudzujú, čo by sa v týchto tradíciách malo oceňovať, ukazujú, ako literárne diela z menej známych kultúrnych priestorov, napísané v jazykoch, ktorými sa mimo ich domovského územia hovorí len zriedkavo, môžu byť preložené a môžu sa stať prístupné medzinárodnej, nielen národnej čitateľskej verejnosti“ (Norris 2022: 18). Tendencia k odmietaniu cudzích vplyvov považovaných za neautentické alebo nekritické prijímanie všetkých cudzích modelov sú práve dôsledkom postavenia malej literatúry v mocensky nerovnovážnej štruktúre vzťahov (Norris 2022: 24).

Jednou z konzekvencií určovaného „horizontu očakávania“ je akcentovanie takých momentov literatúry a kultúry, ktoré narušajú homogénny a unifikovaný model v prospech periférnych, transkultúrnych, menšinových a transgresívnych tendencií. Vzťahy medzi centrami a perifériou sú v týchto literatúrach a kultúrach oveľa diferencovanejšie a ako napríklad pri inej príležitosti upozorňuje G. Tihanov, „centrum a periféria sa stávajú tekutými, pohyblivými a provizórnymi, náchylnými k výmene svojich miest a k výmene kultúrnych hodnôt“ (Tihanov 2012: 186).

Koncepty nových modelov literárnej histórie, vedené úsilím skončiť s prekonanou paradigmou kultúr založených na princípe totožnosti, nie sú univerzálne a nadčasové. Vychádzajú z postmodernej paradigmy a svoje tézy formulovali pod vplyvom triumfálne zvestovaného „konca dejín“. Oslavovali koniec veľkých naratívov a rozpúšťali regionálne a lokálne v globálnom. Takisto kládli dôraz na okraje kultúr na úkor toho, čo v nich bolo pôvodne považované za centrálné (či už z etnických, rodových alebo zo sexuálnych aspektov). Po dvoch desaťročiach však možno pozorovať nástup procesov, ktoré prehodnocujú dominanciu tejto paradigmy. Deje sa tak aj vďaka tomu, že pozornosť výskumu literatúr a kultúr sa sústredila na diagnostikovanie symptómov kultúrnych a spoločenských zmien a začalo sa uvažovať o post-postmodernej situácii. Postupne sa ukázalo, že presvedčenie, že nadišla post-historická a post-nacionalistická éra, bolo iluzórne.

6 K ďalším iniciátorom tohto literárnovedného odvetvia patria Franco Moretti, predovšetkým vďaka impulzom z jeho koncepcie „distant reading“, ktorú prezentoval v prácach *Atlas of European Novel, 1800 – 1900* (1998) a *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History* (2005, český preklad 2014), a David Damrosch knihou *What Is World Literature?* (2003). V slovenskom kontexte je problematike venované tematické číslo časopisu *World Literature Studies* (3/2023) s názvom Svetová literatúra a národné literatúry.

S. Greenblatt v roku 2009 napísal: „Ale ako sa rozbieha nové storočie, je čoraz zreteľnejšie, že telá zosnulých odmietli zostať pochované: tí, ktorí si mysleli, že sa raz a navždy rozlúčili s prísne stráženými hranicami národného štátu a s atavistickými vášňami náboženskej a etnickej identity, sa ocitli konfrontovaní s globálnou politickou krajinou, v ktorej ani nacionalizmus, ani politika identity nemajú v úmysle zmiznúť“ (Greenblatt 2009: 1).

Ak už nie udalosti roku 2001 (teroristické útoky v USA), tak dianie v rokoch 2016 (brexit, trumpizmus) a 2020 (začiatok vojny Ruska proti Ukrajine) ukazuje, že tieto „telá“ nielenže nie sú pochované, ale zďaleka ani nezomreli. Súčasné premeny kultúrnej paradigmy poskytujú okrem reflexie negatívnych dopadov oživenia nacionalistického princípu v aktuálnom spoločenskom a kultúrnom dianí aj príležitosť premyslieť vzťahy medzi totožným a rôznorodým, centrálnym a hraničným či okrajovým v kultúre. Produktívne podnety môže v tomto kontexte poskytnúť model kultúry Jurija M. Lotmana.

J. M. Lotman spolu s Borisom A. Uspenským zdôrazňujú relačný charakter kultúry. Existuje s príznakmi, ktorými sa na pozadí ne-kultúry vymedzuje ako znakový systém. Následne vytvára normy a pravidlá organizujúce realitu, ktoré sa stávajú stabilizačným a zjednocujúcim faktorom jej existencie (Lotman – Uspenskij 2003: 56). Ide o schematizovaný a abstraktný model, ktorý kultúra aplikuje na neorganizovanú realitu a následne ju procesmi semiózy „spracováva“. Môže ísť o systém, ktorý ešte nebol kultúrou štruktúrovaný (mimo-semiotická realita, Lotman 1994: 16), ale tiež aj o cudziu kultúru (Lotman 1994: 17).

V knihe *Kultúra a explózia* (1992) J. M. Lotman ukazuje, že komplementárnou súčasťou kultúry nie sú len stabilizačné a sukcesívne procesy, ale aj dynamické procesy v rôznych štádiách, ktoré sa stávajú zdrojom jej plurality (Lotman 2013: 25). Vytvárajú mnohovýrovnostný semiotický priestor so zložitými vzťahmi. Dôležitým faktorom rozširovania kultúry, vytvárania jej nových významov, je kontakt s realitou mimo jej hraníc. Tu dochádza k „zrážkam s inými kultúrnymi štruktúrami“ (Lotman 2013: 72), k procesom apropiácie, reštrukturalizácie, transferu, utvárania nových významov, konfliktom, vytesňovaniu alebo „explózií“. J. M. Lotman vysvetľuje explóziu ako prienik nepredvídateľnosti do štruktúry systému. Zdôrazňuje, že kým unifikujúce a stabilizujúce momenty kultúry vedúce k potvrdzovaniu jej jednoty sú abstraktným a idealizovaným modelom, realitu kultúry predstavujú práve dynamické procesy, náhodné nepredvídateľné stavy, kontakt s realitou iného na hranici. Pôvodnú heterogénnosť a dynamickosť reality si kultúra v rámci svojich mechanizmov spätne homogenizuje a stabilizuje (Lotman 2013: 55). Odráža sa to aj v textoch, ktoré produkuje, kde nachádzame „dynamické, prechodné, tekuté formy“ (Lotman 2013: 59), ktoré sa následne normujú a stabilizujú. V Lotmanovom chápaní je homogénny a stabilný model kultúry založený na sukcesívnosti, ktorá je výsledkom abstrahovania diferencovanej a dynamickej reality. Daný model sa stáva základom pre sebaopis a sebadefiníciu kultúry a jej následnú legitimizáciu.

Opísané pohyby sa zreteľne prejavujú najmä v národných modeloch kultúry, ktoré sa etablovali v 19. storočí s cieľom potvrdzovať kolektívnu identitu, pričom literatúra im poskytovala „repertoár pre ilustráciu a exemplifikáciu rovnako nového normatívneho obrazu spoločnosti“ (Gumbrecht 2008: 521). Na totožných princípoch bol založený i model slovenskej kultúry: sformoval sa v štyridsiatych

460 rokoch 19. storočia iniciačnými aktivitami predstaviteľov slovenského literárneho romantizmu, stal sa východiskom národno-identifikačných procesov a zdôrazňoval princíp unifikovanej a homogénnej identity.

Slovenská literárna historiografia si však už v priebehu 20. storočia všimla dynamické a rôznorodé javy, ktoré dané procesy sprevádzali. Mnohodimenzionálny ráz vzťahov, pluralitu procesov, diskontinuitu a náhodu zdôrazňoval vo svojom modeli literárnohistorického vývinu Oskár Čepan (napríklad v prácach venovaných jednotlivým dobovým literárnym poetikám *Kontúry naturizmu* z roku 1977, *Stimuly realizmu* z roku 1984 a v doposiaľ nevydanom spise *Rázdelia romanizmu*). Mnohohlasnosť, momenty rozkolu a opozície rezonujú aj v literárnohistorickom výskume 19. storočia Rudolfa Chmela či Marcely Mikulovej.

Viacero súčasných bádateľov si kladie otázku, ako nanovo premyslieť pozíciu národných literatúr – a v ich rámci aj „malých“ kultúr a literatúr –, situovaných vo svete, kde sa príbeh globalizácie, zdôrazňujúci rôznorodosť a hybridnosť, nerealizoval v posledných desaťročiach až tak presvedčivo. Poukazujú na potrebu diferencovaného prístupu, treba však povedať, že v žiadnom prípade sa nepokúšajú o návrat k modelu, ktorý postmoderna už spochybnila a odmietla.

Jednou z takýchto iniciatív je kniha *Reexamining the National-Philological Legacy. Quest for a New Paradigm?* (Preskúmanie národno-filologického dedičstva. Hľadanie novej paradigmy?, 2012). Ide o súbor štúdií, ktorý zostavil slovinský literárny vedec Vladimir Biti. Upozorňuje v ňom na špecifické postavenie stredo- a východoeurópskeho regiónu, ktorý nie je iba post-nacionálny, ale aj re-nacionalizovaný a post-multinacionálny. Na mysli má rozpad mnohonárodnostných štátov v strednej a vo východnej Európe, tak po prvej svetovej vojne, ako aj v deväťdesiatych rokoch 20. storočia (Biti 2012: 2). Koriguje tiež koncept univerzálnej (globalizovanej) literatúry, rozvíjajúcej ideu Johanna Wolfganga Goetheho o svetovej literatúre („Weltliteratur“), ktorá bola v predchádzajúcom období prezentovaná ako protiklad k uzavretým národným literatúram a zároveň ako koncepcia „najvhodnejšia pre súčasný globalizovaný svet“ (Biti 2012: 3). Rovnaký motív bol prítomný aj v prístupe S. Greenblattu či viacerých predstaviteľov world literature studies.

V. Biti upozorňuje, že „Goetheho Weltliteratur je neustále sa meniacim výsledkom literárnej výmeny medzi významnými národnými literatúrami ako jej účastníkmi; je koncipovaná ako nepretržitý dialóg, z ktorého nemecká literatúra mala mať najväčší úžitok“ (Biti 2012: 4). Rovnako pripomína, že vo výskume nemožno ignorovať význam kultúr založených na princípe totožnosti, ktoré ponechávali v pozadí literárnovedné, respektíve literárnohistoriografické modely ukotvené v postmoderne, ako i skutočnosť, že hegemonia globalizačných procesov môže viesť k zámernej seba-izolácii kultúr, založenej na nacionalistickom princípe.⁷ Zdôrazňuje, že národné štáty, a to aj stredoeurópske, majú post-imperiálnu povahu. Princíp totožnosti, na ktorom sa zakladajú ich kultúry (a literatúry), v skutočnosti vychádza z pôvodnej rôznorodosti, ktorá bola vytesnená v emancipačných procesoch: „Post-imperiálne krajiny [...] popierali akékoľvek

7 „Takéto nešťastné sebauzavretie sa v nepreložitelnosti je však priamou odpoveďou na oslavovaný imperatív univerzálnej preložitelnosti. To je dôvod, prečo nie je dobré zaobchádzať s národnými filológiami ako so zastaraným historickým fenoménom, ktorý je predmetom výlučne archívneho záujmu“ (Biti 2012: 5-6).

spojenie s minulými impériami, zamlčovali, ako sa ich elity vzdelávali v impériom zriadených provinčných školách, a tak si spontánne osvojili neskorú imperiálnu politiku. Toto skryté toxické prenikanie popieraného do identity popierajúceho impregnuje nielen technológie moci postimperialných krajín, ale aj technológie literatúry“ (Biti 2024: 5). Bitiho úvahy poskytujú mnoho podnetov, ako sa vo výskume vyhnúť podľa jeho slov „globálnemu supranacionalizmu, ako aj divokým infranacionálnym a národným reakciám naň“ (Biti 2012: 12).

Okrem rôznorodosti, ktorá je v pozadí totožnosti kultúr, je potrebné zdôrazniť i procesualnosť, ktorá sprevádza formovanie identity. Britský kultúrny teoretik jamajského pôvodu Stuart Hall vo svojej prednáške *Staré a nové identity, staré a nové etnicity* (1997) pripomína, že identita je rozporuplným procesom, stále sa pretvárajúcou jednotou, ktorá je „zčasti vyprávením, vždy je zčasti druhom reprezentace. Vždy je súčasťou reprezentace. Identita není něco, co se vytvořilo kdesi venku a my pak o tom vyprávíme příběhy. Identita je to, co vyprávíme uvnitř sebe samých. Hned k tomu přidám ze svého vlastního příběhu identity. [...] Bereme identitu jako něco, co si vnitřně odporuje, něco, co se skládá z více než jednoho diskurzu“, a „není interpretována jako něco neměnného ani jako uzavřená celistvost“ (Hall 2013: 63-64).

Platí to i pre ten typ kultúry a literatúry, aký predstavujú slovenská kultúra a literatúra. Aj tu má identita (kolektívna aj individuálna totožnosť) dynamickú a procesualnú povahu. Smeruje síce k homogénnej totožnosti ako k ideálu, ale vo svojej podstate je výsledkom pluralitných procesov a zároveň pôvodne vychádza z rôznorodosti. Ak skúmame napríklad etablovanie slovenskej národnej kultúry a formovanie národnej literatúry, ide o pohyb, ktorého cieľom je vytvoriť špeciálnu a diferencovanú homogénnu entitu, no jeho súčasťou sú východiská a stratégie spojené s dynamickou heterogennosťou a takisto javy „hraničnej“ povahy.

Takéto chápanie identity i akceptovanie vzťahov jadra a periférie kultúry ako procesu môžu prispieť k novej konceptualizácii literárnohistorického výskumu slovenskej literatúry, jej vzťahov na lokálnej i globálnej úrovni, a to bez toho, aby sa upadalo do krajností, akými sú lipnutie na „autentickej“, „prirodzenej“, unifikovanej identite či akcentovanie výlučne periférnych a minoritných tendencií, ktoré narúšajú akúkoľvek predstavu jednoty. Ide o prístup, ktorý dáva priestor na formulovanie integrujúcich a perspektívnych vízií odboru, teda umožňuje reagovať na výzvu, akú pred dvadsiatimi rokmi predniesol na konci svojej úvahy M. Šútovec.

Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA 2/0031/24 *Medzi normou a transgresiou: „zóny kontaktu“ v slovenskej literatúre 19. storočia*. Zodpovedná riešiteľka: Mgr. Ivana Taranenková, PhD. Doba riešenia: 2024 – 2027.

- BHABHA, Homi K., 2002. Afterword. A Personal Response. In HUTCHEON, Linda – VALDÉS, Mario J., ed. *Rethinking Literary History*. Oxford: Oxford University Press, pp. 194-204. ISBN 0-19-515254-9.
- BITI, Vladimir, 2014. Introduction: Reexamining the National-Philological Legacy: Quest for a New Paradigm? In BITI, Vladimir, ed. *Reexamining the National Philological Legacy*. Amsterdam – New York: B. V. Rodopi, pp. 1-22. ISBN 978-90-420-3783-0.
- BITI, Vladimir, [2022] 2024. *Post-imperial Literature. Translatio Imperii in Kafka and Cotzee*. Berlin – Boston: DeGruttyer. ISBN 978-3-11-153973-7.
- CASANOVA, Pascale, 2018. *Světová republika literatury*. Přeložil Čestmír Pelikán. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-2036-7.
- DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Félix, 2001. *Kafka: za menšinovou literaturu*. Přeložil Josef Hrdlička. Praha: Herrmann & synové. ISBN 802-38-74713.
- GÁFRIK, Róbert, 2013. Čo je svetová literatúra. *Verzia*, roč. 4, č. 4, s. 3-10. ISSN 2729-9910.
- GREENBLATT, Stephen, ed., 2009. *Cultural Mobility: A Manifesto*. New York: Cambridge University Press. ISBN-13 978-0-521-68220-6.
- GUMBRECHT, Hans Ulrich, 2008. Shall We Continue to Write Histories of Literature? *New Literary History*, vol. 39, no. 3, pp. 519-532. ISSN 0028-6087.
- HALL, Stuart, 2013. Staré a nové identity, staré a nové etnicity. Přeložila Markéta Musilová. In HAVRÁNEK, Vít – LÁNSKÝ, Ondřej, ed. *Postkoloniální myšlení IV*. Praha: tranzit.cz, s. 58-83. ISBN 978-80-87259-24-5.
- HUTCHEON, Linda, 2002. Rethinking the National Model. In HUTCHEON, Linda – VALDÉS, Mario J., ed. *Rethinking Literary History*. Oxford: Oxford University Press, pp. 3-49. ISBN 0-19-515254-9.
- CHITNIS, Rajendra – STOUGAARD-NIELSEN, Jakob, 2022. Introduction. In CHITNIS, Rajendra – STOUGAARD-NIELSEN, Jakob – ATKIN, Rhian – MILUTINOVIĆ, Zoran, ed. *Translating the Literatures of Small European Nations*. Liverpool: Liverpool University Press, pp. 1-8. ISBN 978-17-896-2052-8.
- KUNDERA, Milan, 1995. *Testaments Betrayed. An Essay in Nine Betrayed*. Translated by Linda Ašer. London: Faber and Faber. ISBN 0-571-17337-3.
- KUNDERA, Milan, 2012. Die Weltliteratur. In D'HAEN, Theo – DOMÍNGUEZ, César – THOMSEN, Mads Rosendahl, ed. *World Literature A Reader*. New York – London: Routledge, pp. 283-294. ISBN 0-415-60299-8.
- LOTMAN, Jurij Michajlovič – USPENSKIJ, Boris Andrejevič, 2003. O semiotickém mechanismu kultury. Přeložil Pavel Hroch. In GLANC, Tomáš, ed. *Exotika. Výbor z prací Tartuské školy*. Brno: Host, s. 36-58. ISBN 80-86055-99-X.
- LOTMAN, Jurij Michajlovič, 2013. *Kultura a exploze*. Přeložila Miluše Zadražilová. Brno: Host. ISBN 978-80-7294-621-1.
- NORISS, David, 2022. The Global Presentation of Small National Literatures: South Slavs in Literary History and Theory. In CHITNIS, Rajendra – STOUGAARD-NIELSEN, Jakob – ATKIN, Rhian – MILUTINOVIĆ, Zoran, ed. *Translating the Literatures of Small European Nations*. Liverpool: Liverpool University Press, pp. 9-26. ISBN 978-17-896-2052-8.
- PRATT, Mary Louise, 1992. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge. ISBN10 0-415-43817-9.
- ŠÚTOVEC, Milan, 2011. *Membra disiecta litteraria. Literárna veda, literárne umenie a literárny život*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1193-6.
- TIHANOV, Galin, 2008. The Future of Literary History: Three Challenges in the 21st Century. *Primerjalna književnost*, vol. 31, no. 1, pp. 65-72. ISSN 0351-1189.
- TIHANOV, Galin, 2012. Do 'Minor Literatures' Still Exist? The Fortunes of a Concept in the Changing Frameworks of Literary History. In BITI, Vladimir, ed. *Reexamining the National Philological Legacy*. Amsterdam – New York: B. V. Rodopi, pp. 169-190. ISBN 978-90-420-3783-0.

Mgr. Ivana Taranenková, PhD.
Ústav slovenskej literatúry SAV, v. v. i.
Dúbravská cesta 9
841 04 Bratislava
Slovenská republika
E-mail: Ivana.Taranenkova@savba.sk